

Є. П. Назарова

Запорізький національний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано основні напрями діяльності кримськотатарських соціалістичних груп, партії «Союз мусульман» і панісламістів у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.

Ключові слова: політична партія, організація, революція, вибори.

Проанализированы основные направления крымскотатарских социалистических групп, партии «Союз мусульман» и панисламистов в южно-украинском регионе в начале ХХ в.

Ключевые слова: политическая партия, организация, революция, выборы.

There have been analyzed the main trends of the activities of Crimea-Tatar socialist groups, The Union of Muslims and panislamists in South-Ukrainian region at the beginning of the 20th century.

Key words: a political party, an organization, a revolution, an election.

Сучасна Україна є мультинаціональною державою, у якій поряд з титульною нацією – українцями – мешкають численні національні групи. Найбільш строкатим у етнічному сенсі регіоном нашої держави є Південна Україна. Вже на початку ХХ ст. тут були репрезентовані понад 20 національних груп, які, як і сьогодні, брали активну участь у суспільно-політичному житті Півдня. Однією з таких груп були кримські татари, які, будучи компактно розселені на території Криму, на початку ХХ ст. становили 1,2 % населення південного регіону.

Дослідження історії національних груп, що мешкають на теренах сучасної України, у т. ч. кримських татар, є досить вагомими у сучасних умовах як з політичної, так і з наукової точки зору. Адже, на думку С. Плохія, одним з важливих напрямів подолання недоліків сьогоденної української історичної науки є саме створення поліетнічної історії України. Дослідник зазначає, що у сучасній українській історіографії не достатньо приділяється уваги студіям з історії національних меншостей [31, с. 299]. Історія кримськотатарського національного руху у цьому сенсі не є винятком. Питання діяльності татарських національних партій і організацій оглядово висвітлювалося в узагальнюючих дослідженнях із суспільно-політичної історії Півдня Украї-

ни початку ХХ ст., зокрема у монографіях Г. Турченко, присвячених модернізаційним і націотворчим процесам у регіоні [26, 27]. В. Корольов, аналізуючи становлення багатопартійності у Таврійській губернії на початку ХХ ст., характеризує участь кримськотатарського населення у зазначених процесах [16–18]. У рамках дослідження Р. Хаялі, присвяченого культурному і суспільно-політичному життю кримських татар у ХХ ст., висвітлено окремі проблеми діяльності політичних партій і організацій кримськотатарського населення Півдня України на початку ХХ ст. [28]. С. Бекіров, досліджуючи кримськотатарський національний рух як суб'єкт політичного процесу в Криму, торкається питань його становлення на початку ХХ ст. [1]. Діяльність «Союзу мусульман» серед кримськотатарського населення Півдня України охарактеризована у студіях С. Шендрівкової [29; 30]. Оскільки на сьогодні у вітчизняній історіографії відсутнє узагальнююче дослідження з історії кримськотатарського національного руху початку ХХ ст., ми поставили своїм завданням проаналізувати діяльність відповідних політичних партій та організацій у зазначений період. Кримськотатарський національний рух на початку ХХ ст. не був ідеологічно однорідним, однак діяльність представників окремих його течій подекуди практично не можливо розмежувати. Розглянемо основні напрями кримськотатарського руху, репрезентовані на початку ХХ ст. у регіоні.

У Криму діяли соціалістичні організації татар, активну участь у яких брала татарська інтелігенція. До кримськотатарських соціалістів належала група соціалістів-федералістів на чолі з учителем російсько-татарської школи Сімферополя А. Ширинським, який мав зв'язки з комітетом ПСР в Одесі. У часи революції 1905–1907 рр. татарські соціалісти також співпрацювали з українськими есерами Сімферополя [3, с. 68]. Показово, що поліція так і не змогла чітко визначити основні політичні вимоги групи А. Ширинського [7, л. 2]. Гурток кримськотатарських соціалістів (боністів), що хотів відторгнути Крим від Росії і створити самостійне кримське ханство, діяв і 1911 р. у Сімферопольському повіті [14, арк. 269; 18, с. 42].

Політична діяльність татарських соціалістів проявилася і через їхню участь у роботі Державної Думи. За даними В. Корольова, 1906 р. кримськотатарська група соціалістів-федералістів провела до Думи свого представника – Р. Медієва [18, с. 66]. Р. Хаялі, С. Шендрікова та С. Бекиров відзначають участь Р. Медієва у заходах «Союзу мусульман». Зауважимо, що ситуації, коли одна особа була членом чи симпатиком більш радикальної політичної сили і водночас входила до складу легальної чи напівлегальної ліберальної партії, були досить поширені у Російській імперії на початку ХХ ст. В умовах пересліду-

вань з боку влади участь у роботі більш поміркованих політичних сил надавала змогу членам переслідуваних організацій вести легальну політичну роботу. Подібній ситуації також сприяло те, що партійна система у імперії перебувала на стадії становлення, а тому існуючі партії, як правило, були ідейно не однорідними.

Варто відзначити, що на думку Р. Хаялі, Р. Медієв був одним із лідерів младотурок у Криму, прибічників ідей національного відродження татарського населення, які перебували під ідейним впливом російських соціалістів, зокрема меншовиків і есерів. Будучи обраним депутатом Думи, Р. Медієв увійшов до мусульманської фракції, яка діяла під значним впливом кадетів [28, с. 100, 101].

Агітація соціалістів-федералістів велася через власні видання: виходила газета «Ватан Хаджимі» («Слуга Вітчизни») за редакцією Х. Айвазова. Це видання конкурувало із газетою І. Гаспринського «Терджуман» («Перекладач») за популярністю [19, с. 67, 71]. На думку Р. Хаялі, газета «Ватан Хаджимі» стала головним провідником правих соціалістичних ідей у татарському середовищі [28, с. 79].

Великий вплив на політичну ідентифікацію кримських татар мали релігійний і етнічний фактори. Так, з 1904 р. у Бахчисараї посилілись позиції ісламських модерністів – младотурок. У Криму вони усунули з більшості посад старих мулл, учителів тощо [6, л. 39 об.; 14, арк. 212]. Обіймаючи ці посади, модерністи отримали можливість впливати на виховання кримськотатарського населення. Адже на формування психічних рис нації впливають її історичний спадок (зразки поведінки, історична пам'ять та ін.), сукупність умов, в яких існує нація (економічні і політичні інститути, взаємини соціальних груп, класів та ін.), а також система виховання [2, с. 255]. Концентруючи у своїх руках контроль над посадами мулл і вчителів, младотурки могли активно впливати на розвиток національної самосвідомості татар, пропагувати власні політичні ідеї.

Близькими до младотурецького руху були члени ліберальної партії «Іттіфак аль-муслімін» («Союз мусульман»), створеної у серпні 1905 р. У роботі цієї організації активну участь брала татарська інтелігенція. Одним із лідерів Союзу був І. Гаспринський, який очолював рух джадідів, що мав на меті релігійну, культурну модернізацію системи суспільних відносин мусульман Росії. Офіційної преси партія не мала, тому її погляди відбивали видання, контрольовані членами Союзу [25, с. 231]. У Криму таким виданням була газета І. Гаспринського «Терджуман», яка виходила з 1883 р. А 1908 р. І. Гаспринський заснував газету «Міллет» («Нація»), редактором якої став Х. Айвазов [19, с. 67, 70, 71]. Це видання виходило як додаток до «Терджуман» і було, на думку Р. Хаялі, альтернативою газеті «Ватан Хаджимі». Газета «Міллет» видавалася до 1910 р. [28, с. 76].

Відділи «Союзу мусульман» виникли у Криму восени 1905 р. Збори татар у Сімферополі 25 листопада 1905 р. вирішили приєднатися до Союзу. Було створено Кримський відділ партії, обрано його комітет, який базувався у Сімферополі. У 1907–1908 рр. модерністів активно підтримували місцеві мулли, учителі і татарська молодь, що сприяло їхній політичній роботі [14, арк. 401; 6, л. 40; 16, с. 43]. Проте 1908 р. в умовах реакції місцеві відділи «Союзу мусульман» поступово занепадають і припиняють своє існування [29, с. 255].

Татарські модерністи мали тісні зв'язки із загальноросійськими опозиційними політичними силами. Будучи ідейно близьким до кадетів, «Союз мусульман» співпрацював з ними у 1905–1907 рр. Організовані І. Гаспринським у Бахчисараї (Сімферопольський пов. Таврійської губ.) 26 жовтня 1905 р. татарські збори висловилися за співпрацю з кадетами. Таке ж рішення винесли і збори у Карасубазарі (Сімферопольський пов. Таврійської губ.) [17, с. 17]. На думку одного з представників кримських кадетів В. Оболенського, відділи «Союзу мусульман» в Криму 1905 р. були слабкими, і тому татари віддавали свої голоси за конституційних демократів [10, л. 16–17 об.]. Саме підтримка татарами і євреями кадетів забезпечила перемогу останніх на виборах І Думи у Сімферополі. Як згадував вищеназваний член Конституційно-демократичної партії В. Оболенський, ставлення національних груп міста «до виборів було заздалегідь відоме: греки і німці подадуть голоси за октябристів, а євреї і татари за нас. Оскільки останні дві національності більш чисельні, то наша перемога була майже забезпечена» [23, с. 125].

Тісна співпраця з кадетами та іншими загальноросійськими опозиційними силами була властива не лише татарським суспільно-політичним силам, а й більшості національних партій, у т. ч. українським, що діяли на Півдні України на початку ХХ ст. Як стверджують американський соціолог С. М. Ліпсет і норвезький соціолог С. Роккан, кожен політичний рух зустрічає на своєму шляху певні перешкоди. Однією з них є поріг представництва, суть якого полягає у тому, чи має новий рух долучитися до більшого, щоб отримати доступ до органів представництва, чи він може самостійно досягти представництва? [20, с. 101]. Ця дилема постала і перед представниками «Союзу мусульман» у Криму, які надали перевагу блокуванню з більш потужною загальноросійською політичною партією. У цьому сенсі Союз також виявляв риси, властиві більшості політичних сил, що діяли на теренах України на початку ХХ ст. На думку Я. Грицака, «усі партії, що зародилися під час або після революції 1905 р., були недосвідчені й незрілі. Вони переживали постійну й тривалу кризу» [11, с. 68].

Особисте ставлення одного з лідерів «Союзу мусульман» І. Гаспринського до кадетів було неоднозначним: він агітував проти них.

Проте його газета «Терджуман» підтримувала кандидатів від КДП [10, л. 16]. На виборах II Думи у січні 1907 р. кримські татари теж підтримали кадетів [17, с. 17]. Однак у 1908–1914 рр. стосунки лідерів «Союзу мусульман» і їхніх загальноросійських партнерів погіршилися, бо кадети ігнорували інтереси мусульман імперії. А 1914 р. «Союз мусульман» взагалі припинив своє існування [25, с. 231].

До більш консервативних кіл кримськотатарських суспільно-політичних сил можливо віднести панісламістів, які виступали за об'єднання мусульман різних країн під владою одного мусульманського халіфа. Пропаганда ідей панісламізму була тісно пов'язана з пантюркізмом, який мав на меті об'єднання всіх тюркських народів у єдину державу.

Панісламісти виявляють активність у Криму з осені 1904 р. Вони зосередили свою увагу на агітації, отримуючи літературу з Константинополя. На думку В. Корольова, до 1910 р., коли виникла загальнокримська організація панісламістів «Совість», їх рух у Криму мав стихійний характер. Зі створенням цієї організації починається систематична пропаганда ідей відновлення на теренах Російської імперії самостійної мусульманської держави. Члени «Совести» у друкованих листівках заявляли, що «докладуть усі сили заради відродження Ісламу, відадуть в його ім'я душу і тіло» [12, арк. 6].

1910 р. осередки панісламістів уже діяли у Бахчисараї і Карасубазарі (Сімферопольський пов.), Алушті (Ялтинський пов.), Старому Криму (Феодосійський пов.), Керчі, Феодосії, селах Ялтинського і Феодосійського повітів Таврії. Лідером організації «Совість» був сімферопольський учитель М. Курт-заде. Активну участь у русі панісламістів брали татарські вчителі, частина яких була пов'язана з ПСР. Для пропаганди ідей панісламізму в ході викладання ці вчителі застосовували турецькі підручники. До учасників руху панісламістів поліція зараховувала і одного з лідерів кримськотатарської групи соціалістів-федералістів А. Ширинського [13, арк. 9–11, 25, 29 зв.; 18, с. 40, 43]. У вересні 1910 р. поліція ліквідувала організацію «Совість» у Криму. На захист арештованих панісламістів виступили члени III Думи від Криму Муфтії-заде і Мурзаєв, пославши телеграму до Департаменту поліції, у якій зазначали, що арешт 11 «панісламістів» є помилкою, зумовленою неправильною оцінкою поліцією місцевого конфлікту духівництва [14, арк. 497].

Акції панісламістів після арешту членів «Совести» у Криму не припинилися. Так, за даними поліції, у Сімферопольському і Перекопському повіті Абібула Білял-оглу пропагував ідею відторгнення Криму від Росії і включення до Туреччини. У липні 1911 р. у Сімферопольському повіті він, «хвалячи лад у Туреччині після введен-

ня конституції, порівнював його з російським і засуджував останній, говорячи, що мусульманам потрібно мати одного єдиновірного царя, тому Крим необхідно відторгнути від Росії на користь Туреччини». Лунали і заклики не платити російських податків і збирати з турецьких підданих, які мешкають у Криму, податки на користь уряду Туреччини [4, л. 1; 9, л. 142, 142об.].

У 1911–1912 рр. місцем зібрань прибічників ідей панісламізму була кав'ярня Севастополя «Казань», де отримували відповідну літературу, яку читали і обговорювали її відвідувачі. У липні 1912 р. в с. Яписала Ялтинського повіту в будинку Нежемедин-Барі-оглу відбулися збори турків і татар, яких закликали прийняти турецьке підданство. А у березні 1913 р. в Ялті турецький підданий А. Ковас поширював чутки, що в разі поразки Туреччини у війні з балканськими народами, Росія змусить усіх турків і татар Криму прийняти православ'я. Напередодні Першої світової війни діяльність панісламістів згасає. На січень 1914 р. у Сімферополі їхніх осередків поліція не виявила [5, л. 7, 13; 4, л. 9; 7, л. 6].

У роки світової війни кримськотатарські національні організації не виявляли активності. Серед татарських громадських кіл не існувало єдиного підходу до оцінки війни. Частина з них мала проросійські погляди. Так, на початку війни в Алушті (Ялтинський пов.) і Сімферополі пройшли патріотичні маніфестації татар [22]. Кримськотатарське населення збирало кошти для солдат діючої армії та їхніх родин. Ісламське духовництво передало 100 тис. крб. у Таврійський губернський комітет допомоги хворим і пораненим [18, с. 49]. Водночас, інша частина кримськотатарського населення, зокрема група adeptів газети «Терджуман», агітувала за об'єднання мусульман для надання допомоги Туреччині під час війни, пропагувала ідею утворення в Криму турецького протекторату [24, с. 38]. Татари охоче робили пожертви для Туреччини. Місцева поліція не змогла виявити, хто збирав ці кошти і куди вони йшли. А 1916 р. поліцію надзвичайно непокоїла можливість активного розвою руху панісламістів у зв'язку з прибуттям до Криму значної кількості полонених турків [7, л. 3; 8, л. 1 об.].

До кримських татар, особливо щодо підданих Туреччини, як і до німецькомовного населення регіону, було вжито обмежувальні закони. Згідно із законом 2 лютого 1915 р. «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих» землі підданих Туреччини, серед яких було чимало жителів Криму, підпадали від насильне вилучення. Обмежені були й інші права татарського населення. Так, наприклад, у Феодосії дирекція народних училищ заборонила брати на посади молод-

ших учителів у татарських земських школах мусульман [21]. Обмеження прав національних меншин у роки війни мали і винятки. Так, з товариств і союзів не виключалися німецькі, австрійські і угорські піддані слов'янської, французької й італійської крові, турецькі піддані християни [15, арк. 4, 59, 66]. Обмежуючи права татарського населення, влада створювала умови для зростання соціальної і національної напруги у Криму. Це сприяло поширенню антиурядових настроїв у регіоні.

Таким чином, у південноукраїнському регіоні були репрезентовані як соціалістичні (кримськотатарська група соціалістів-федералістів, гурток боністів), так і ліберальні («Союз мусульман») та консервативні (панісламістські) татарські організації. Вони діяли нелегально. Значний вплив на суспільно-політичні погляди татар справляв релігійний фактор. Місцевий характер діяльності мали лише татарські соціалісти. Осередки «Союзу мусульман», окрім Криму, діяли у поволзьких губерніях Російської імперії, де проживало мусульманське населення. А панісламісти мали тісні зв'язки зі своїми однодумцями у Туреччині. Найбільшу суспільно-політичну активність члени кримськотатарських партій і організацій виявляли в період революції 1905–1907 рр. З наступом реакції активність кримськотатарських політичних сил спадає і сходить нанівець у роки Першої світової війни.

Бібліографічні посилання

1. **Бекіров С. Н.** Розвиток національного руху кримських татар на початку ХХ століття / С. Н. Бекіров // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – Д., 2011. – № 2. – С. 176–180.
2. **Вятр Е.** Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : «Прогресс», 1979. – 463 с.
3. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.
4. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102, Особый отдел, оп.1913 г., д. 74 ч. 74.
5. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1913 г., д. 74 ч. 74 л. Б.
6. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1913 г., д. 74 ч. 75.
7. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1914 г., д. 74 ч. 75 л. Б.
8. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1916 г., д. 74 ч. 75 л. Б.
9. ГАРФ. – Ф. 270, оп. 1, д. 33.
10. ГАРФ. – Ф. 523, оп. 1, д. 374.
11. **Грицак Я.** Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2004. – 344 с.
12. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – Держархів АР Крим). – Ф. 706, оп.1, спр. 306.

13. Держархів АР Крим. – Ф. 706, оп. 1, спр. 329.
14. Держархів АР Крим. – Ф. 706, оп. 1, спр. 352.
15. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 229, оп. 4, спр. 419.
16. **Королев В. И.** Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии 1905–1907 гг.) / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 70 с.
17. **Королев В. И.** Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 42 с.
18. **Королев В. И.** Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1995. – 72 с.
19. **Ланда Р.** Исмаил-бей Гаспринский / Р. Ланда // Африка и Азия сегодня. – 2001. – № 1. – С. 66–71.
20. **Липсет С. М.** Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. М. Липсет, С. Роккан // Теория политических партий и систем : хрестоматия / сост. Б.А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – С. 244–254.
21. Новый мир (Нью-Йорк). – 1915. – 23 янв. (№ 266).
22. Области и народы. Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). – 1914. – № 3, 4, 5 (1 сент.).
23. **Оболенский В. А.** Выборы в Таврической губернии / В. А. Оболенский // Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи: (Воспоминания современников. Материалы и документы). – М. : РЦОИТ, 2008. – С. 118–127.
24. **Пашеня В. Н.** Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 гг.) / В. Н. Пашеня. – Симферополь : Таврич. нац. ун-т им. В. Вернадского, 2008. – 264 с.
25. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энцикл. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с.
26. **Турченко Г. Ф.** Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 342 с.
27. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 352 с.
28. **Хаяли Р. И.** Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р. И. Хаяли. – Симферополь : «Доля», 2008. – 512 с.
29. **Шендрікова С. П.** Занепад мусульманського ліберально-політичного руху в російській імперії (поч. XX ст.) / С. П. Шендрікова // Вісник ЗЮОІ. – Запоріжжя, 2002. – № 1. – С. 224–228.
30. **Шендрікова С. П.** Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. П. Шендрікова. – Запоріжжя, 2002. – 16 с.
31. **Ploky S.** Ukraine and Russia. Representation of the Past / S. Ploky. – Toronto : University of Toronto Press, 2008. – 392 p.

Надійшла до редколегії 19.10.2012